

Nood aan een nieuwe democratiseringsgolf. De transitie naar superdiversiteit als uitdaging voor hoger onderwijs

Dirk Geldof*

Vlaanderen kent, net zoals andere West-Europese landen, een transitie naar superdiversiteit, zeker in de grote steden die evolueren naar *majority-minority cities*. De etnische diversiteit is het hoogst bij de jongste generaties: anno 2015 hebben twee op drie jongeren in Antwerpen of Brussel wortels in migratie. Superdiversiteit betekent ook een toename van de diversiteit in de diversiteit.

Deze superdiversiteit weerspiegelt zich nog onvoldoende in de studentenpopulatie in het hoger onderwijs. Om de talenten van alle jongeren aan te spreken en studenten beter voor te bereiden voor de superdiverse samenleving en arbeidsmarkt, heeft hoger onderwijs dringend nood aan een nieuwe democratiseringsgolf en aan grondige interculturalisering. Dat confronteert ons met de nood aan visieontwikkeling, een instroom- én doorstroombeleid ten aanzien jongeren met een migratieachtergrond en een interculturalisering van opleidingen, personeelskorps en instellingen als geheel.

Anno 2015 hebben twee op drie jongeren in Antwerpen of Brussel wortels in migratie. De 21ste eeuw wordt een eeuw van superdiversiteit, zeker in de grote steden.

Wat betekent deze groeiende superdiversiteit voor de samenleving en voor onderwijs? Meer nog dan andere sectoren ervaart de onderwijswereld de snelheid van deze veranderingen. Vandaag worstelen het lager en secundair onderwijs met gekleurde watervallen en met een groeiende ongekwalificeerde uitstroom. Hogescholen en universiteiten kampen met een te lage instroom van jongeren met een migratieachtergrond en met te lage doorstroomcijfers. Bovendien weerspiegelt het personeelskorps in het (hoger) onderwijs vandaag amper de superdiversiteit in de samenleving. Wie de demografische evolutie ernstig neemt, kan niet langer om de noodzaak van een nieuwe

democratisering én een grondige interculturalisering van ons hoger onderwijs heen¹.

* Dirk GELDOLF is docent aan de Faculteit Ontwerpwetenschappen Universiteit Antwerpen, lector aan de opleiding Sociaal Werk Karel de Grote-Hogeschool Antwerpen en lector/onderzoeker aan het Hoger Instituut Gezinswetenschappen Odisee, Brussel. Hij is auteur van *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*, Acco, 2013, 4de druk 2014.

¹ Het eerste deel van dit artikel is gebaseerd op D. GELDOLF, *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*, Leuven, Acco, 2013.

I. Superdiversiteit als nieuwe realiteit en nieuw paradigma

Onze samenleving ondergaat aan het begin van de 21ste eeuw – zoals andere West-Europese landen – een demografische transitie, waarbij de diversiteit sneller groeit dan velen lijken te beseffen. Dat proces voltrekt zich in heel Vlaanderen, maar speelt het sterkst in de grote steden en in de oude mijnregio's. Om die transitie te vatten en te begrijpen, duikt het ontwikkelende paradigma van superdiversiteit de afgelopen jaren steeds vaker op.

Soms lijkt “superdiversiteit” gewoon een synoniem te zijn van wat we tot nu toe een multiculturele samenleving noemden of een alternatief om over diversiteit te spreken. Dat is het echter niet; het is veel meer dan dat. Het gaat om een nieuw concept om taal te geven aan een snel veranderende werkelijkheid én het gaat om een analysekader en een nieuw paradigma (in wording) om deze demografische en maatschappelijke transitie te analyseren en te vertalen naar beleid en werkveld.

De diversiteit in onze samenleving vandaag verschilt immers fundamenteel met die van de georganiseerde arbeidsmigratie uit Zuid-Europa, Marokko of Turkije in de jaren 1950 en 1960. Ze verschilt evenzeer van die uit de periode dat gastarbeiders migranten werden in de jaren 1970 of de vroege jaren 1980. Vanaf de jaren 1990 tot vandaag kennen West-Europese landen een hernieuwde en sterke immigratie. Naast volgmigratie zorgen de stijging van de asielmigratie, effecten van globalisering, de val van de muur en de uitbreiding van de EU met een sterke Oost-Europese migratie voor een sterkere instroom en een veranderend profiel van zowel de migranten als van de bevolking in onze samenleving.

Om deze veranderende realiteit te beschrijven schieten onze klassieke begrippen over migratie uit de 20ste eeuw tekort. Om die stroomversnelling de voorbije twee decennia te typeren gebruikte Steven VERTOVEC in 2006-2007 voor het eerst het begrip **superdiversiteit**. Met dit concept beschreef hij de veranderende migratiepatronen en hun impact op de Britse samenleving². Wat wordt nu precies bedoeld met superdiversiteit en waarom helpt dit om de veranderende realiteit beter te begrijpen, in de samenleving en in het onderwijs?

Ik onderscheid bij superdiversiteit **een kwantitatieve en een kwalitatieve dimensie**³. Wie de migratiecijfers van de voorbije twee tot drie decennia en de demografische evolutie analyseert, ziet een sterke toename van het aantal migranten, met een tweede en derde generatie met wortels in migratie. Tegelijk valt er een sterke diversificatie op: migratie in de 21ste eeuw kent niet alleen een veel grotere waaier aan landen van herkomst, we krijgen in toenemende mate een diversiteit in de diversiteit. Bekijken we beide dimensies van dichterbij.

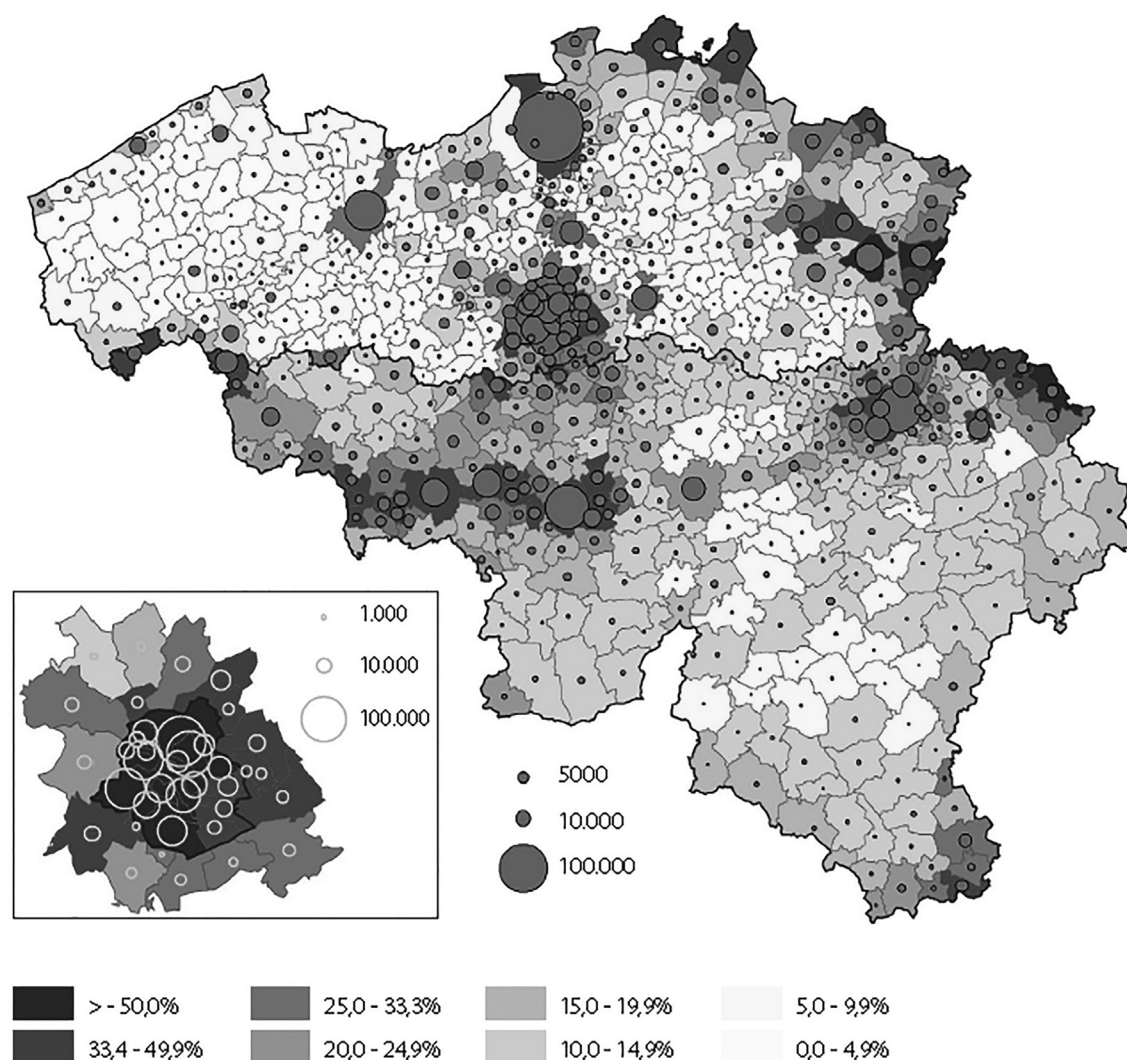
A. Groeiende diversiteit en de evolutie naar majority-minority cities

Anno 2015 vinden we in iedere Belgische stad of gemeente inwoners met een migratieachtergrond. Overal stijgt de etnisch-culturele diversiteit, tot in de kleinste gemeenten. Maar de regionale verschillen zijn groot. Het West-Vlaamse platteland kent het minste diversiteit, de Limburgse mijnstreek of steden als Brussel, Antwerpen of Gent de meeste. In de 21ste eeuw is de impact van migratie het sterkst in de grote steden. Daar voltrekt zich een fundamentele transitie.

2 S. VERTOVEC, “Superdiversity and its implications”, *Ethnic and Racial Studies*, 2007, 29(6), p. 1024-1054. D. GELDOLF, *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*, Leuven, Acco, 2013.

3 D. GELDOLF, *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*, Leuven, Acco, 2013, p. 25-32.

KAART 1. Kaart 1. Aantal en aandeel (in %) personen van vreemde herkomst in België, per gemeente, Brussels Hoofdstedelijk Gewest in kader,1/1/2013

Bron: Rijksregister, bewerking SVR.

Twee dynamieken doen de diversiteit in de steden sneller stijgen dan in de omliggende gemeenten. In de eerste plaats is migratie naar West-Europa vandaag vooral een migratie naar de steden geworden. Steden zijn ten eerste de plekken van aankomst geworden in ons land, waar nieuwkomers een eerste onderdak vinden, maar ook land-, taal- of geloofsgenoten, kans op (informeel) werk, een sociale infrastructuur... Ook de leeftijdsstructuur van de stadsbewoners met een migratieachtergrond doet de diversiteit sneller toenemen: de meerderheid van de kinderen en jongeren in de grote steden vandaag groeien op in gezinnen met wortels in migratie (zie verder).

In steeds meer Europese steden maken inwoners met een migratieachtergrond dan ook geleidelijk de meerderheid van de stadsbewoners uit. Wereldsteden als New York, São Paulo, Toronto of Sydney zijn al langer "majority-minority

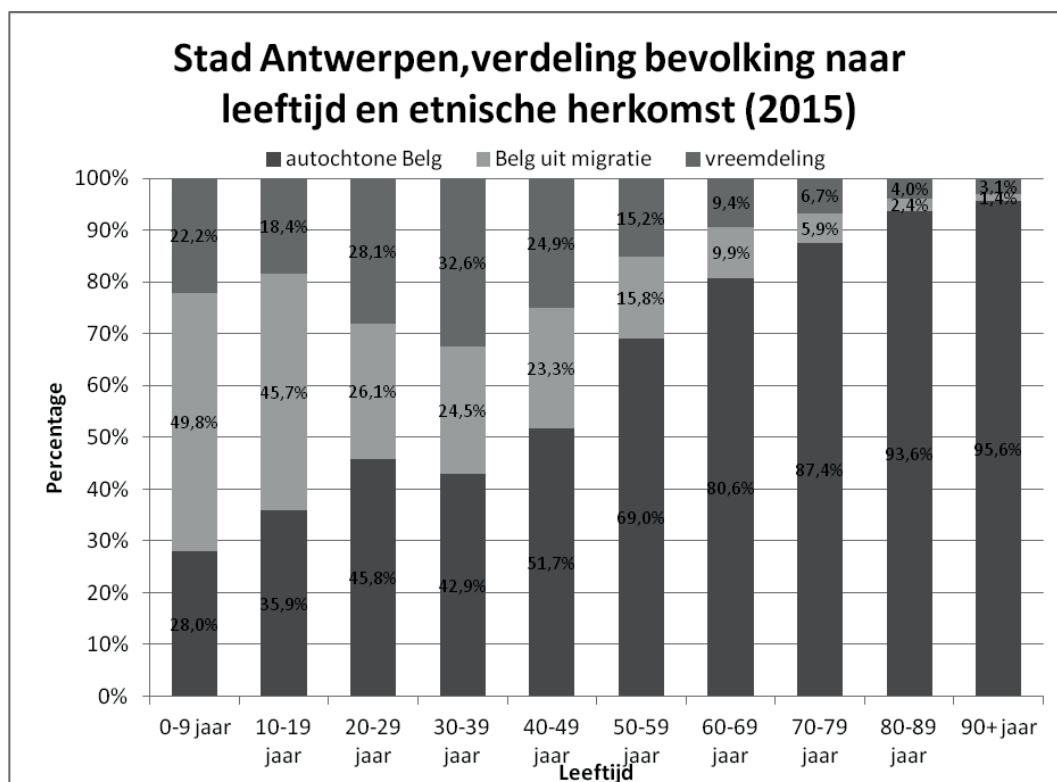
cities": steden waar de meerderheid van de bewoners uit een brede waaier van minderheden bestaat. Dat begint zich nu ook in België en Nederland te manifesteren. In steden als Brussel, Rotterdam, Amsterdam of Genk maken stadsbewoners van respectievelijk Belgische of Nederlandse afkomst vandaag minder dan de helft van alle inwoners uit. Ook steden elders in Europa, zoals Birmingham, Malmö, Marseille of Stuttgart kennen de volgende jaren een bevolking waarin bewoners met wortels in migratie de meerderheid van de bevolking vormen⁴.

4 M. CRUL, J. SCHNEIDER en F. LELIE, *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie*, Amsterdam, VU University Press, 2013; H. ENTZINGER, "Amsterdam - Rotterdam: allebei divers, maar ook verschillend" in *De staat van integratie. Rotterdam Amsterdam*, Rotterdam, Gemeente Rotterdam, 2012, p. 13; P. SCHEFFER, "De hoofdstad en de havenstad: een verhaal van twee immigratiesteden" in *De staat van integratie. Rotterdam Amsterdam*, Rotterdam, Gemeente Rotterdam, 2012, p. 35.

Antwerpen telt vandaag iets meer dan 44 % inwoners met wortels in migratie en wordt tegen het einde van dit decennium eveneens een stad waar de meerderheid uit een brede waaier aan minderheden bestaat. Dat leren de demografische gegevens uit figuur 2: wanneer we de Antwerpse bevolking opdelen naar leeftijdsgroepen, dan zien we dat per 1/1/2015 meer dan de helft van de Antwerpenaren onder de 40 jaar wortels heeft in migratie,

d.w.z.: zelf een andere nationaliteit hebben of gehad hebben, of een vader of een moeder hebben die een andere dan de Belgische nationaliteit heeft of had⁵. Het gaat bij de 30-39-jarigen om 57,1 % van alle Antwerpenaren die wortels in migratie hebben en om 54,2 % van alle 20-29-jarigen. De diversiteit stijgt drastisch bij de kinderen en jongeren: 64,1 % van de Antwerpse tieners heeft wortels in migratie en ruim 72 % van de kinderen.

Figuur 2: Inwoners stad Antwerpen naar herkomst, leeftijd, 1/1/2015.

De cijfers tonen ons niet alleen een momentopname – een demografische foto per 1/1/2015 – maar ook een film over de toekomst van de stad. Op tien jaar tijd komen alle huidige inwoners in een volgende balk terecht. De meerderheid van de groep van de oudste Antwerpenaren – die bijna uitsluitend autochtone Antwerpenaren omvat – zal overlijden. De kinderen van vandaag worden de tieners in 2025. De tieners van vandaag komen in het hoger onderwijs, op de arbeidsmarkt, maar ook op huwbare en vruchtbare leeftijd. Zij zijn de ouders van morgen. De leeftijdsstructuur van de stad naar etniciteit toont m.a.w. hoe ook zonder enige nieuwe migratie de diversiteit bij kinderen en jongeren en bij alle stadsbewoners de volgende decennia sterk zal toenemen. Tellen we daarbij een jaarlijkse instroom van een 5.000-tal nieuwkomers uit de hedendaagse migratie en houden we bovendien nog rekening met de nog steeds bestaande witte stadsvlucht, dan hebben we zicht op de mechanismen die zorgen voor de snelle transitie van Antwerpen tot een *majority-minority* stad.

Deze demografische transitie naar een sterk stijgende etnisch-culturele diversiteit doet zich niet alleen voor in

5 Gegevens Stad Antwerpen (www.antwerpen.buurtmonitor.be). Indeling van de bevolking volgens etniciteit, waarbij herkomst cascadegewijs bepaald wordt volgens volgende hiërarchie: 1/eerste nationaliteit van de vader, 2/eerste nationaliteit van de moeder, 3/eerste nationaliteit van het individu en 4/huidige nationaliteit. De etniciteit wordt in eerste instantie bepaald aan de hand van de eerste nationaliteit van de vader. Indien de vader bij geboorte een vreemde nationaliteit heeft, krijgt de persoon deze als herkomst toegewezen. Indien de eerste nationaliteit van de vader Belg is of niet gekend, wordt gekeken naar de eerste nationaliteit van de moeder. Indien dit een vreemde nationaliteit is, krijgt de persoon deze als herkomst toegewezen. Indien de moeder van bij geboorte Belg is of de nationaliteit van de moeder niet gekend is, gaan we over naar de eerste nationaliteit van het individu. Indien het individu een vreemde geboortenationaliteit heeft, krijgt hij deze als herkomst toegewezen; indien hij van bij geboorte Belg is of de eerste nationaliteit niet gekend is, gaan we over naar de huidige nationaliteit en wordt dit als herkomst toegewezen. Het volstaat om op één van deze variabelen vreemd te scoren of een vreemde herkomst te krijgen. Alleen personen die op de vier variabelen "Belg" scoren, krijgen een Belgische herkomst toegewezen. Alleen de geografische indeling wordt gepresenteerd. In de geografische indeling worden vluchtelingen bij de overeenkomstige nationaliteit geteld.

Brussel of Antwerpen, maar in alle centrumsteden. Hoewel het om lagere cijfers gaat (in Gent heeft één op drie van de inwoners vandaag wortels in migratie), is de demografische verdeling met een grotere diversiteit bij de kinderen en jongeren wel in alle steden terug te vinden. Vanzelfsprekend zien we die etnisch-culturele diversiteit dan ook in de kleuter-, lagere en secundaire scholen. Stilaan stijgt in het hoger onderwijs eveneens de diverse instroom, maar trager dan de demografische evolutie in de samenleving, wat een reden tot bezorgdheid zou moeten zijn (zie verder).

Kortom, iedereen in de grote Europese steden, schrijft de Nederlandse socioloog Maurice CRUL, behoort straks net zoals in New York tot een etnische minderheid. Het verschil met New York is echter dat we in Europa komen van steden met een duidelijk herkenbare meerderheidsgroep. Op twee generaties is dat in vele steden een minderheidsgroep geworden of aan het worden. Dat betekent volgens CRUL dat we ons denken over wie geïntegreerd is in de nieuwe meerderheid-minderhedenstad ingrijpend moeten bijstellen. Tot nu toe leefden we in een samenleving waar één groep een duidelijke meerderheid vormde en werd er van minderheden verwacht dat zij zich aanpasten aan heersende opvattingen en gebruiken. In de nieuwe (stedelijke) situatie waarin geen etnische meerderheidsgroep meer is, evolueren we naar stedelijke samenlevingen waarin diversiteit de nieuwe norm wordt. Brussel biedt daar vandaag al een beeld van. Dat vergt wellicht een van de grootste psychologische omschakelingen van onze tijd⁶.

B. De kwalitatieve dimensie: diversiteit in de diversiteit

Toch gaat het bij superdiversiteit om meer dan alleen een cijfermatige toename. De superdiversiteit van de 21ste eeuw verschilt van de migratie uit de 20ste eeuw door een fundamentele verandering van de migratiepatronen en de impact daarvan op onze samenleving. Naast de toename van de etnisch-culturele diversiteit is dé basisdimensie van superdiversiteit de diversificatie van de diversiteit, of anders gezegd: de **groeïende diversiteit binnen de diversiteit**.

In onze steden – maar geleidelijk aan ook in kleinere gemeenten – kennen we vandaag een veelheid aan landen van herkomst, talen, culturen, religies, statuten en sociale posities. Dat zorgt zowel voor diversiteit tussen groepen en gemeenschappen als binnen deze groepen en gemeenschappen. De complexiteit en interacties tussen al deze factoren is de kern van superdiversiteit.

Aan de basis van superdiversiteit ligt immers een cruciale **verandering van het basispatroon van migratie**: van “mensen uit een beperkt aantal landen van herkomst naar een klein aantal gastlanden” naar “mensen uit een groot aantal landen van herkomst naar een groot aantal

gastlanden”⁷. In de naoorlogse periode kenden de meeste Europese landen een migratiepatroon waarbij mensen vanuit een beperkt aantal landen van herkomst migreerden. Ieder land kende een beperkte groep van dominante oorsprongslanden, afhankelijk van het migratie- en (de) kolonisatiebeleid. Zo kende Nederland een sterke migratie vanuit Suriname en de Antillen, maar ook vanuit Marokko en Turkije. In Frankrijk was migratie vanuit de Antillen en vanuit Algerije belangrijk. België sloot voor de heropbouw na WO II eerst akkoorden met Italië en Polen, rekruteerde later ook in Zuid-Europa (Spanje en Griekenland) en richtte zich in de jaren 1960 volop op het aantrekken van toenmalige gastarbeiders uit Marokko en Turkije.

De hedendaagse superdiversiteit vloeit voort uit een verandering van dat basispatroon van migratie. De nieuwe migraties komen uit de hele wereld. Globalisering, de val van het IJzeren Gordijn met de uitbreiding van de Europese Unie en vluchtelingenstromen van politieke en economische vluchtelingen, liggen aan de basis van de exponentiële stijging van de landen van herkomst.

Migratie naar België vertrekt vandaag dan ook vanuit een significant groter aantal landen van herkomst. Ruim zes op tien van de 124.717 migranten die zich in 2012 officieel in België vestigden, waren afkomstig uit de Europese Unie. De anderen komen uit alle continenten. De migratiegeschiedenis werkt nog wel door: door volgmigratie blijven Marokko of Turkije de belangrijkste herkomstlanden van buiten de Europese Unie. Toch vertegenwoordigde in 2011 Marokko amper 6 % van de migratie naar België, Turkije amper 2 %⁸.

Het resultaat van deze veel diversere migratie is een **groeïende versnippering** in de achtergronden van migranten op etnisch, taalkundig, juridisch cultureel, religieus of economisch vlak. Deze toegenomen complexiteit is een basiskenmerk van de superdiversiteit⁹. Als in de jaren 1960 en 1970 de meeste arbeidsmigranten uit Marokko en Turkije afkomstig waren, kon wie wou nog de etnische, taalkundige, culturele of religieuze achtergronden achterhalen en begrijpen. Dat is vandaag amper haalbaar, nu migranten letterlijk uit alle hoeken van de wereld komen. De vraag wie vandaag de migranten zijn, wordt steeds complexer. De diversiteit in de diversiteit werkt immers door op tal van domeinen.

6 M. CRUL, J. SCHNEIDER en F. LELIE, *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie*, Amsterdam, VU University Press, 2013, p. 12-14.

7 J. BLOMMAERT, “Superdiversiteit” in *Samenleving en politiek*, 2007, nr. 9, p. 26; S. VERTOVEC, “Superdiversity and its implications”, *Ethnic and Racial Studies*, 2011, 29(6), p. 1024-1054.

8 Centrum voor gelijkheid van kansen en racismebestrijding (2013), *Jaarverslag migratie 2012*, Brussel, CGKR, p. 10 en 22-25.

9 S. VERTOVEC, “Superdiversity and its implications”, *Ethnic and Racial Studies*, 2007, 29(6), p. 1024-1054. J. BLOMMAERT, “Superdiversiteit” in *Samenleving en politiek*, 2011, nr. 9, p. 24-35.

- Er is de toename van het **aantal nationaliteiten** in de steden. Antwerpen en Brussel tellen zo'n 170 verschillende nationaliteiten, Gent zo'n 150. Ieder van de Vlaamse centrumsteden huisvest meer dan 100 verschillende nationaliteiten.
- Met de diversiteit aan nationaliteiten en etnisch-culturele achtergronden neemt ook het aantal talen toe in onze steden. VERTOVEC verwijst naar Londen, waar ruim 300 talen worden gesproken. Superdiverse steden zijn meertalige steden, ook al ligt dat vandaag beleidsmatig (of op de speelplaats) erg gevoelig. Minder dan 40 % van alle Brusselaars leeft in een gezin waar uitsluitend Frans of Nederlands wordt gesproken. Bijna vier op tien kinderen in het lager onderwijs in Antwerpen (39,2 % in 2012) spreekt thuis een andere taal dan de schooltaal. Dit aantal stijgt snel: in 2008 ging het nog maar om 32 % van de kinderen¹⁰. Zelfs als deze cijfers een vertekend beeld geven omdat een aantal autochtone ouders hun kinderen naar 'wittere' scholen in omliggende gemeenten sturen, dan nog geeft het een belangrijke indicatie van de omvang en toename van de reële meertaligheid in de stad. Sommige scholen erkennen deze meertaligheid en daarmee ook een deel van de identiteit van hun leerlingen. Andere verwachten anno 2015 nog steeds dat leerlingen hun thuistaal (en dus een deel van hun identiteit en leefwereld) aan de kapstok hangen wanneer ze de school binnenkomen.
- Ook de **religieuze diversiteit** neemt toe. Daarbij gaat het niet alleen om het toenemende belang van de islam in westerse samenlevingen, met een veelheid aan stromingen en strekkingen en een brede waaier aan moskeeën. Ook bij vele andere etnisch-culturele gemeenschappen speelt religie een belangrijke rol, van Poolse katholieke missen in bestaande kerken tot een groeiende waaier aan 'winkelpandkerken' binnen Afrikaanse en Latijns-Amerikaanse gemeenschappen in de steden.
- Verder neemt ook de diversiteit aan **migratiemotieven** toe, zowel tussen als binnen gemeenschappen. Er zijn mensen die migreren in het kader van arbeidsmigratie, anderen doen aan gezinshereniging, nog anderen ontvluchten hun land om politieke redenen, om economische redenen of zijn op zoek naar een beter leven. Studenten hebben de bedoeling tijdelijk te verblijven voor de duur van hun studies.
- Tegelijk groeit de diversiteit aan **verblijfsstatuten**: sommigen zijn Belg van geboorte, anderen zijn genaturaliseerd. Sommigen zijn asielzoeker, anderen erkend als politiek vluchteling, nog anderen wachten op een uitspraak in hun beroepsprocedure. EU-onderdanen verblijven tijdelijk als toerist of doen een beroep op het vrij verkeer van werknemers of vestigen zich als zelfstandige. Er zijn mensen geregulariseerd op basis van humanitaire of medische redenen, sommigen definitief, anderen tijdelijk. Er zijn mensen met twee nationaliteiten en er zijn staatlozen. Ten slotte herbergen onze steden ook een belangrijke groep van mensen zonder wettig verblijf, die al of niet een aanvraag tot regularisatie indienen. Bovendien evolueren deze statuten bij vele nieuwkomers doorheen de tijd, telkens met andere (sociale) rechten verbonden aan het verblijfsstatuut. Een goede kennis van (het snel veranderende) vreemdelingenrecht wordt alsmat belangrijker voor sociaal werkers en mensen van onderwijsadministraties.
- Bij superdiversiteit groeien ook de **verschillen in sociaaleconomische posities**. We vinden mensen met een migratieachtergrond ondertussen op bijna alle sporten van de maatschappelijke ladder terug, zij het nog lang niet in dezelfde mate. Er groeit in de meeste gemeenschappen een opkomende middenklasse van mensen met voldoende inkomen uit arbeid, zelfstandige activiteiten of vastgoed. Tegelijk is er een onaanvaardbaar hoog armoederisico bij migranten: meer dan de helft van de mensen van Marokkaanse origine en meer dan één op drie van de Turkse of Oost-Europese migranten leeft onder de armoedegrens. Die kwetsbaarheid vertaalt zich ook in een groeiende diversiteit in het welzijnswerk, maar ook in een meer kwetsbare startpositie van een meerderheid van de kinderen met een migratieachtergrond in het onderwijs. Al te vaak reproduceert ons huidige onderwijs de ongelijke positie aan de start en weegt de (sociaaleconomische en etnische) herkomst zwaarder door dan de competenties van de kinderen.
- De diversiteit binnen de diversiteit groeit zowel tussen als binnen groepen en gemeenschappen. De positie van recente vluchtelingen uit Afghanistan, Irak of Tibet verschilt van die van de bootvluchtelingen uit Vietnam uit de jaren 1970 en van de eerste generatie gastarbeiders uit Marokko of Turkije. In toenemende mate groeien ook de verschillen binnen migrantengemeenschappen, afhankelijk van de verblijfsduur, het verblijfsstatuut en de daaraan gekoppelde rechten, de taalkennis, de sociaaleconomische positie...
- Een laatste cruciaal kenmerk van superdiversiteit is het **groeiende transnationalisme** of de mate waarin migranten contact houden met netwerken van familie, vrienden of kennissen over grenzen heen, zowel in landen van oorsprong als in andere Europese landen. De ontwikkeling van communicatiemogelijkheden via telefoon en internet geven migranten vandaag de mogelijkheid om permanent in contact te blijven met relevante anderen waar ook ter wereld. Men kan hier leven én ook nog elders. Ook het groeiende belang van transmigratie en circulaire migratie – waarbij mensen

¹⁰ Cijfers in het kader van het decreet Gelijke Onderwijskansen (GOK) voor 2012-2013. (www.antwerpen.buurtmonitor.be).

niet de bedoeling hebben om zich hier permanent te vestigen – versterkt de superdiversiteit¹¹.

II. Onderwijs in tijden van superdiversiteit

In het onderwijs worstelen we met deze superdiversiteit. Al te vaak slagen we er als samenleving nog onvoldoende in om de competenties van jongeren met een migratieachtergrond aan te spreken in de bestaande onderwijsstructuren en -aanpak.

Vele mensen met een migratieachtergrond hebben een lager scholingsniveau dan de gemiddelde Vlaming. Dat geldt niet alleen voor de eerste generatie van vaak laaggeschoolde gastarbeiders, maar ook voor hun kinderen en kleinkinderen blijven de verschillen significant. Zij kennen vaker een grotere onderwijsachterstand en een hogere ongekwalificeerde uitstroom. De lage scholing en de kwetsbare socio-economische positie van vele migrantenouders zet zich in ons huidig onderwijssysteem te vaak door op volgende generaties¹².

Etniciteit kan daarbij nooit alleen een verklaring zijn voor armoede of ongelijkheid in het onderwijs. Het is wel een bijkomend en belangrijk element in bestaande structurele uitsluitingsprocessen. Het gaat samen met ongelijkheid op basis van klasse, scholingsgraad van de ouders of gender. Eerder dan de impact van etnische afkomst op ongelijkheid geïsoleerd te bestuderen, is het relevant te kijken hoe etnische verschillen bestaande patronen van ongelijkheid aanvullen en versterken. De vraag is dan in welke mate een andere etnische afkomst de ongelijke onderwijskansen van kinderen die opgroeien in laaggeschoolde gezinnen versterkt.

Opvallend is echter hoe we ook het onderwijsdebat steeds vaker individualiseren. Vanuit een meritocratische kijk – mensen hebben de plaats in de samenleving die ze verdienen op basis van hun persoonlijke inzet en resultaten – heeft succes te maken met individuele inspanningen en, omgekeerd, gebrek aan succes met een gebrek aan inspanningen. In het beste geval houden we rekening met de sociale situatie waarin jongeren opgroeien en erkennen we de rol van diploma en inkomenssituatie van de ouders. Dat jongeren uit migrantengezinnen in ons huidig onderwijssysteem vaak extra inspanningen moeten doen, doorheen de hele schoolloopbaan van het kleuteronderwijs tot in het hoger onderwijs, blijft vaak onbekend en zeker onderschat.

Boeiend en confronterend is het internationale onderwijsonderzoek van Maurice CRUL e.a., dat jongeren van de tweede generatie van Turkse origine in verschillende landen vergeleek¹³. De uitgangssituatie was voor alle

jongeren dezelfde: het waren Turkse jongeren van laaggeschoolde ouders die eenzelfde migratiegeschiedenis achter de rug hadden. Alleen waren de verschillen in onderwijscarrières van deze jongeren tussen landen zeer groot, soms groter dan de verschillen in uitkomsten tussen autochtone en allochtone leerlingen binnen één land. Niet alleen de inspanningen van jongeren of het profiel van de ouders zijn dus belangrijk, ook het onderwijsbeleid dat maakt dat de schoolresultaten van deze jongeren met een migratieachtergrond in Vlaanderen slechter zijn dan in een aantal andere Europese landen.

Maurice CRUL en zijn collega's concluderen dat dit internationaal vergelijkend onderzoek de gangbare ideeën over de voorwaarden voor succesvolle integratie op z'n kop zet. De grote nadruk in het integratiedebat vandaag ligt op de kenmerken van de ouders, maar die blijken slechts een deel van de verklaring voor het al dan niet bereiken van schoolsucces. Het schoolstelsel en het onderwijsbeleid zijn minstens zo belangrijk. Het zijn vooral de algemene schoolkenmerken die bepalen of Turkse tweedegeneratiejongeren succesvol zijn. Daarbij gaat het vaak om dezelfde kenmerken die de doorstroming van kinderen uit arbeidersgezinnen belemmeren¹⁴.

III. Superdiversiteit in het hoger onderwijs

Vinden we de groeiende superdiversiteit in onze steden nu ook terug in de studentenpopulaties van de universiteiten en hogescholen in Brussel, Antwerpen of Gent? Geleidelijk stromen meer jongeren met een migratieachtergrond door naar hoger onderwijs, maar het blijft een minderheid, die absoluut niet in verhouding staat tot het aantal jongeren met een migratieachtergrond in de samenleving. Natuurlijk rekruteert het hoger onderwijs niet alleen uit de steden, maar uit alle Belgische gemeenten. Maar ook in vergelijking met de gemiddelde cijfers etnisch-culturele diversiteit bij jongeren in heel Vlaanderen is ons hoger onderwijs minder divers.

Is dat een probleem? Misschien is het goed even stil te staan bij twee reflectievragen over de rol van hoger onderwijs in de superdiverse samenleving. De eerste is de vraag of we vandaag onze huidige studenten opleiden voor de groeiende superdiversiteit voor de volgende halve eeuw,

11 M. SCHROOTEN, D. GELDOLF en S. WITHAECKX, "Transmigration and urban social work: towards a research agenda" in *European Journal of Social Work*, DOI: 10.1080/13691457.2014.1001725, 2015.

12 N. DUQUET e.a., *Wit krijgt schrijft beter. Schoolloopbanen van allochtone jongeren in beeld*, Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2006; N. HIRTT, I. NICAISE en D. DE ZUTTER (2007), *De school van de ongelijkheid*, Berchem, Epo.

13 M. CRUL, J. SCHNEIDER en F. LELIE, *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie*, Amsterdam, VU University Press, 2013, p. 38-52.

14 M. CRUL, J. SCHNEIDER en F. LELIE, *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie*, Amsterdam, VU University Press, 2013, p. 52-54.

nu we weten dat de diversiteit in de hele samenleving verder zal toenemen en geen enkel beroep of professie zonder interculturele vaardigheden zal kunnen worden uitgeoefend? Een tweede vraag is of het hoger onderwijs vandaag zijn rol om jongeren met een migratieachtergrond hun talenten en competenties maximaal te laten ontwikkelen ten volle vervult? Ondanks de inspanningen die vandaag – vaak in verspreide slagorde – gebeuren, kunnen we geen van beide vragen met een volmondig “ja” beantwoorden. We laten heel wat sociaal kapitaal in de tweede en derde generatie verloren gaan als samenleving.

Willen we de kloof tussen jongeren met een migratieachtergrond en onderwijs niet verder laten groeien, dan zullen we dringend in meer aangepast onderwijs moeten investeren, dat effectief functioneert als hefboom voor sociale stijging. Ruim de helft tot twee derden van alle jongeren in de grote Europese steden heeft vandaag een migratieachtergrond. Als het steden lukt om de competenties van deze jongeren aan te boren, dan investeren ze in hun toekomst. Die toekomst van de steden is immers nauw verbonden met de sociaaleconomische stijging van de tweede en derde generatie.

In die Europese landen waar de tweede en derde generatie kansen krijgt in het onderwijs en gelijkwaardig wordt behandeld, komt volgens CRUL een ontwikkeling op gang die tot een sterke en zichtbare emancipatiebeweging onder de tweede en derde generatie zelf leidt. Emancipatie is immers zelden het gevolg van de dwang tot aanpassing vanuit de meerderheidsgroep, maar kan wel voortvloeien uit sociale mobiliteit binnen de eigen groep. In alle landen zijn het de hoog opgeleide jonge tweedegeneratievolwassenen die binnen hun eigen gemeenschappen de meest progressieve opvattingen propageren. De sociaaleconomische emancipatie van vrouwen van andere etnische afkomst is daarbij cruciaal¹⁵.

Dat alles vereist een nieuwe democratisering van het onderwijs, waarvoor een brede interculturalisering nodig is. Dat besef groeit, zeker in de grote steden. Het memorandum van de Associatie Universiteit Hogescholen Antwerpen (2014) ademt stilaan een gevoel van urgentie. Ook de strategische doelstellingen van Odisee zijn ambitieus rond diversiteit, mee gestuurd door de Brusselse realiteit. Het is dan ook evenmin toeval dat op amper twee maanden tijd begin 2015 zowel Odisee als AUHA diversiteit als kernthema kozen voor hun onderwijsdagen. Het illustreert de zoektocht die momenteel in het hoger onderwijs overal bezig is (of zou moeten zijn).

IV. Een decennium projecten in verspreide slagorde

Dat we daarbij geen jaren studie nodig hebben, bewijst een terugblik op vroegere studies en aanbevelingen. Iets

meer dan een decennium geleden – op 24 september 2003 – verscheen “**Inkleuren. Een werkboek voor diversiteit in het hoger onderwijs**”. Het was een gezamenlijke uitgave van de Arteveldehogeschool, de Katholieke Hogeschool Limburg en de Karel de Grote-Hogeschool met “kapstukken voor het interculturaliseren van opleidingen in het hoger onderwijs”. De drie hogescholen organiseerden met middelen van de minister van Gelijke Kansen tijdens de academiejaren 2000-2003 “een project met de bedoeling de instroom van allochtone studenten in het hoger onderwijs, meer bepaald het sociaal-agogisch werk te verhogen. Redenen van de beperkte instroom voor de beroepen van maatschappelijk werker en opvoeder/begeleider zijn te zoeken bij de doelgroep en bij de vooropleiding, maar er zijn ook drempels bij de opleiding zelf en bij het beroep. **Werken aan diversiteit is echter een integraal concept**. Het is een kwestie van sleutelen aan het curriculum, de schoolorganisatie en -cultuur en aan het beleid van het departement én de ganse hogeschool. Aandacht voor de doorstroom van allochtone studenten en alle studenten en lectoren vormen in het omgaan met verschillen zijn voortdurende aandachtspunten”. Met een webstek en een verslagboek/werkboek boden de collega’s een decennium terug pistes aan om in hoger onderwijs interculturaliseringsprocessen te ondersteunen¹⁶.

Anno 2015 is “**Inkleuren. Een werkboek voor diversiteit in het hoger onderwijs**” een wat vergeeld boekje met een verouderde vormgeving. De inhoud en de aanbevelingen zijn tien jaar later echter nog steeds actueel of zelfs actueler. Ze zijn vandaag door de huidige docenten en leidinggevenden echter amper gekend en problematischer: de afgelopen tien jaar is er slechts in beperkte mate werk gemaakt van de aanbevelingen uit het uitvoerige project van een decennium terug.

Is er dan niets veranderd? Natuurlijk wel, er is een evolutie. Er zijn geleidelijk meer studenten van andere etnische origine, bij de eerstejaars, maar ook – zij het heel wat minder – bij de afgestudeerden. Er is op vele plaatsen (in beperkte mate) ingezet op taalondersteuning. In de curricula is in steeds meer opleidingen een (iets) grotere aandacht voor diversiteit en stedelijkheid. Toch is het confronterend om vast te stellen hoeveel aanbevelingen van het driejarige onderzoeksproject van een decennium terug tot vandaag dode letter zijn gebleven of zijn blijven steken in goedbedoelde kleinschalige en vaak te vrijblijvende aanzetten.

15 M. CRUL, J. SCHNEIDER en F. LELIE, *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie*, Amsterdam, VU University Press, 2013, p. 23-26.

16 J. DE METS (red.), *Inkleuren. Een werkboek voor diversiteit in het hoger onderwijs*, Arteveldehogeschool/Departement Sociaal Werk, Katholieke Hogeschool Limburg/ Departement Sociaal-Agogisch Werk & Karel de Grote-Hogeschool/ Departement Sociaal-Agogisch Werk, 2003, 104 p. Citaat overgenomen van <http://websites.khlim.be/ggielen/gelijkekansenhogeronderwijs/indexoverzicht.html>. Het gehele rapport is downloadbaar op www.kifkif.be/sites/default/files/inkleuren_bw.pdf.

V. Superdiversiteit als uitdaging op vier domeinen

Het is in het bestek van een lezing of een artikel niet mogelijk om alle voorstellen te hernemen of te actualiseren. Het gaat bij deze transitie ook veel meer om een zoektocht en veranderingsproces van organisaties dan om een afgebakend pakket aan kant-en-klare implementeerbare oplossingen. Toch ligt er ontzettend veel onderzoek klaar. Schets ik tot slot daarom – voortbouwend op de structuur van “*Inkleuren. Een werkboek voor diversiteit in het hoger onderwijs*” – vier sporen om de uitdaging van superdiversiteit op te nemen en te komen tot **een empowerende en geïntegreerde benadering van etnisch-culturele diversiteit**.

A. Al doende werken aan een gedragen en duurzame visie op superdiversiteit

Een eerste spoor is de **ontwikkeling van een samenhangende en breed gedragen visie op diversiteit en op de noodzaak van een grondige interculturalisering van de associaties en de opleidingen**. Een breed gedragen visie is geen doel op zich, maar een noodzakelijk kader om bestaande initiatieven in opleidingen te bundelen en te versterken, maar ook om de noodzakelijke nieuwe initiatieven te ontwikkelen.

In het vastleggen van missies en visies en het bepalen van strategische doelstellingen zien we op verschillende plaatsen aanzetten tot visieontwikkeling. Ook het memorandum van de AUHA (2014) en de onderwijsdagen op verschillende plaatsen rond diversiteit weerspiegelen dit proces. Stappen vooruitzetten betekent vooral werken aan verdieping van de visie, gekoppeld aan een gelijktijdig starten van concrete initiatieven om doelstellingen te halen, coherente en bij voorkeur over associatiegrenzen heen vergelijkbare metingen en een versterken van het draagvlak in alle geledingen.

B. Actief beleid om de instroom van studenten met een migratieachtergrond te verhogen

Een tweede spoor is een systematische en structurele aanpak om **de instroom van studenten met een migratieachtergrond te verhogen**. Hier heeft het hoger onderwijs niet alle handelingsmogelijkheden in eigen handen. De bestaande selectiemechanismen en uitval in het secundair onderwijs (zie ook de bijdrage van Orhan AGIRDAG in dit nummer) maken een instroom in het hoger onderwijs voor velen onmogelijk. Het verhogen van het aantal jongeren met een migratieachtergrond dat succesvol het secundair onderwijs verlaat, is maatschappelijk cruciaal

om de competenties van een deel van de jongeren van de tweede en derde generatie niet (verder) verloren te laten gaan.

Toch kunnen hogescholen en universiteiten ondertussen zelf stappen zetten om de overstap naar hoger onderwijs te stimuleren en faciliteren. Vaak – maar zeker niet altijd – zijn jongeren die de stap naar hoger onderwijs zetten, de eersten in hun familie. Deze pioniers aanspreken vereist een interculturalisering van de communicatie en beeldvorming van de universiteiten en hogescholen. Rolmodellen kunnen daarbij een belangrijke rol spelen, maar ook het algemene studieklimaat moet een vanzelfsprekende diversiteit weerspiegelen. Werk maken van een grotere instroom kan niet langer een kwestie zijn van vrijblijvende initiatieven, maar vereist meetbare doelstellingen én systematische en over instellingsgrenzen heen vergelijkbare meetmethodes.

C. De groeiende nood om de doorstroom van studenten te verbeteren

Een meer diverse instroom is belangrijk, maar zinloos wanneer zich dat niet vertaalt in een meer diverse uitstroom van jongeren met een diploma hoger onderwijs. De – vaak interne en niet-publieke – monitoring in opleidingen confronteert ons met een snellere en aanzienlijk grotere uitval van studenten met een migratieachtergrond. Deze hogere uitval kent een complex aan oorzaken, waaronder vooropleidingen met geringere doorstroomcijfers, een meer kwetsbare sociaaleconomische gezinssituatie, invloed van mogelijke taalachterstand, studiemethoden, motivatie, maar mogelijk ook een vakkenpakket dat onvoldoende aansluit bij de leefwereld van een aantal jongeren.

Een derde spoor is dan ook sterker en structureler inzetten om **de doorstroom van studenten te verbeteren**. Cruciaal is dat doorstromingsmaatregelen nooit alleen gericht zijn op studenten met een migratieachtergrond, maar moeten inspelen op de toenemende instroom van studenten uit het technisch en het beroepsonderwijs. Dit maakt sterker investeren in maatregelen om die studenten die vertrekken vanuit een meer kwetsbare vooropleiding en/of thuissituatie te ondersteunen, een noodzaak, waarbij ook meer studenten met een migratieachtergrond tot sociale professionals kunnen doorgroeien.

Dit kan door in te zetten op voortrajecten via zomerscholen en instapcursussen en door bewuste en vooraf geplande spreiding van de studieloopbaan over een langere periode (bv. vier jaar voor een bachelor) te stimuleren en ondersteunen. De uitbouw van het taalbeleid is een noodzaak, door het aanbod uit te breiden, de screening te versterken, de vrijblijvendheid af te bouwen en de inbedding in de gehele opleiding te versterken. Maar ook het erkennen van, inspelen op en honoreren van bestaande

meertaligheid bij jongeren met een migratieachtergrond kan een hefboom zijn vanuit een krachtgerichte visie. Ten slotte kunnen tutor- en buddyprojecten cruciaal zijn, samen met een interculturalisering van de gehele opleiding (zie spoor 4).

Ook hier moeten we de stap voorbij de goodwill en vrijblijvendheid zetten die vele initiatieven de voorbije jaren nog kenmerkten. Vele opleidingen hebben de afgelopen jaren eigen taaltests ontwikkeld, vormen van ondersteuning opgezet, meer of minder succesvolle initiatieven genomen (met middelen vanuit het aanmoedigingsfonds, innovatiefondsen of reguliere werkingsmiddelen). De sterk veranderende jongerenpopulatie en de veranderende instroom maken echter dat ook hier een meer gestructureerde en samenhangende aanpak met meetbare doelstellingen noodzakelijk is.

D. Interculturalisering van opleiding en instellingen, van vakken tot docentenkorps en administratie

Het vierde spoor gaat over **de nood aan een grondige interculturalisering van de universiteiten, hogescholen en opleidingen zelf**. Wat de competenties en *curricula* betreft, was een suggestie in 2003 om te onderzoeken of het expliciteren van interculturele eindtermen zinvol is. Dat kan van opleiding tot opleiding verschillen. Binnen opleidingen kan een screening van alle bestaande cursussen en vakken, als stap naar interculturalisering, docenten ondersteunen. De opleiding interculturaliseren betekent ook aandacht voor het organisatieklimaat van de school, hogeschool of universiteit. Ook het expliciteren van het standpunt rond het dragen van de hoofddoek op stageplaatsen in professionele bacheloropleidingen kan voor studentes een ondersteuning bieden.

Misschien het meest cruciale onderdeel van interculturalisering is het **personeelsbeleid van onze instellingen**. Door de uitermate beperkte aanwezigheid van docenten met een migratieachtergrond missen we ervaringsdeskundigheid en diversiteit binnen het docentenkorps en de administratie. Studenten met een migratieachtergrond hebben hier amper rolmodellen. Er is nood aan een screening van het personeelsbeleid op impliciete en expliciete drempels. Streefcijfers kunnen een aansporing vormen om gericht talent te zoeken. Onderzocht moet worden hoe op korte termijn de docentengroep diverser kan worden: via duobanen bij vakken rond migratie en het expliciet rekruteren van mensen met een migratieachtergrond uit het werkveld voor begeleiding van kleine leergroepen. In een aantal opleidingen kunnen ook leerstoelen rond diversiteit de mogelijkheid geven om toonaangevende sprekers uit werkveld of academia met wortels in migratie in opleidingen aan bod te laten komen. Overleg tussen

opleidingen die dit willen en de hogeschooldiensten is nodig om opleiding ruimte (en middelen) te geven om concrete stappen vooruit te zetten.

VI. Emanciperend en competentieontwikkend hoger onderwijs

Investeren in visieontwikkeling, werken aan een meer diverse instroom, begeleiding van kansengroepen voor een hogere doorstroom en interculturalisering is een keuze die associaties, hogescholen en universiteiten kunnen maken, moeten maken en deels ook al aan het maken zijn. De transitie naar superdiversiteit verloopt momenteel echter sneller dan de veranderingsprocessen in het hoger onderwijs. Bovendien zijn regionale verschillen groot, wat maakt dat grootstedelijke instellingen de impact van deze transitie veel sterker voelen. Het zou dan ook logisch en wenselijk zijn om de noodzakelijke interculturalisering en hernieuwde democratisering niet enkel van initiatieven en dynamieken van associaties, hogescholen en universiteiten te laten afhangen, maar ook beleidsmatig te ondersteunen en te stimuleren vanuit de Vlaamse overheid. Naast noodzakelijke hervormingen om het secundair onderwijs succesvoller te maken voor kansengroepen en de ongekwalificeerde uitstroom effectief te doen dalen, zeker in de grootsteden, zou de transitie naar superdiversiteit zich explicieter moeten vertalen in het Vlaamse beleid voor hoger onderwijs. Ondersteunen van innovaties en doorstroommaatregelen, van professionaliserings- en interculturaliseringstrajecten en het faciliteren van de emanciperende rol in een grootstedelijke context moeten daarbij ook financieel worden gestimuleerd en gefaciliteerd. Het memorandum van de AUHA (2014) gaf daartoe een aantal concrete voorstellen.

Onderwijs moet uitgroeien tot één van de eerste sectoren waar een divers-sensitieve aanpak in alle organisaties en voor medewerkers een evidentie is geworden. In een divers-sensitieve benadering schorten mensen hun moreel oordeel over het verschil op. Ze zijn zich bewust hoe sterk sociaal geconstrueerde verschillen kunnen doorwerken en laten negatieve houdingen achterwege. Het vertrekt vanuit een actief pluralisme. 'Divers-sensitiviteit' vertrekt volgens Bea VAN ROBAEYS in haar recente boek over verbindend werken vanuit zes handelingsprincipes. Een open en uitnodigende basishouding, gerichtheid op samenwerking en dialoog, een krachtgerichte kijk, vaardigheid inzake (interculturele) communicatie en een kritische houding ten aanzien van machtsverschillen in de samenleving. VAN ROBAEYS stelde dat divers-sensitief sociaal werk eigenlijk niet zou moeten bestaan als term, want goed sociaal werk moet divers-sensitief zijn¹⁷. Dat geldt bij uitbreiding ook voor onderwijs. Om daar te komen moeten haast alle maatschappelijke sectoren, maar zeker ook onderwijs, een dringende

en sterke inhaalbeweging maken. Superdiversiteit is vandaag immers al realiteit in de steden, morgen in heel Vlaanderen. In het verstandig en empowerend omgaan met deze superdiversiteit heeft het hoger onderwijs een cruciale rol als voortrekker en een hefboomfunctie naar de samenleving door het sociaal kapitaal van alle jongeren vandaag maximaal aan te spreken en te ontwikkelen.

VII. Referenties

AUHA, Memorandum aan de Vlaamse parlementsleden en de nieuwe Vlaamse Regering voor een bredere deelname aan het hoger onderwijs, Antwerpen, 2014.

BLOMMAERT, J., "Superdiversiteit" in *Samenleving en politiek*, 2011, nr. 9, pp. 24-35.

CENTRUM VOOR GELIJKHEID VAN KANSEN EN RACISMEBESTRIJDING, *Jaarverslag migratie 2012*, Brussel, CGKR, 2013.

CRUL, M., SCHNEIDER, J. en LELIE, F., *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie*, Amsterdam, VU University Press, 2013.

DE METS, J. (red.), *Inkleuren. Een werkboek voor diversiteit in het hoger onderwijs*, Arteveldehogeschool / Departement Sociaal Werk, Katholieke Hogeschool Limburg / Departement Sociaal-Agogisch Werk & Karel de Grote-Hogeschool / Departement Sociaal-Agogisch Werk, 2003, 104 p., www.kifkif.be/sites/default/files/inkleuren_bw.pdf.

DUQUET, N. e.a., *Wit krijgt schrijft beter. Schoolloopbanen van allochtone jongeren in beeld*, Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2006.

EL KAOUAKIBI, S., *#Believe. Waarom iedereen zegt maar niemand echt gelooft dat jongeren de toekomst zijn*, Leuven, Lannoocampus, 2014.

ENTZINGER, H., "Amsterdam – Rotterdam: allebei divers, maar ook verschillend" in *De staat van integratie. Rotterdam Amsterdam*, Rotterdam, Gemeente Rotterdam, 2012, p. 11-33.

GELDOF, D., "Nood aan interculturalisering. Steden verkleuren sneller dan sociaal werk", *Alert*, 2011, 37, 2, 8-18.

GELDOF, D., *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*, Leuven, Acco, 2013.

GELDOF, D., "Als kinderen onze steden kleuren... Superdiversiteit, demografische veranderingen en maatschappelijke kwetsbaarheid" in C. MATHIJSSSEN, M. LOOPMANS en R. CRIVIT, *Kwetsbare vrije tijd? Uitdagingen voor een emanciperend jeugdbeleid*, Leuven/Den Haag, Acco, 2014, p. 223-235.

HIRTT, N., NICAISE, I. en DE ZUTTER, D., *De school van de ongelijkheid*, Berchem, Epo, 2007.

HOFFMAN, E., GELDOF, D. en KONING, M., "Superdiversiteit op de frontlijn. Diversiteitsbewuste communicatie is een noodzaak" in *Alert*, jrg. 40, 2014, nr. 4, p. 6-13.

LECHKAR, I. en VAN DEN BROECK, T., *Brussel stroomt door*, Werkboek, HUB-Kaho, 2014.

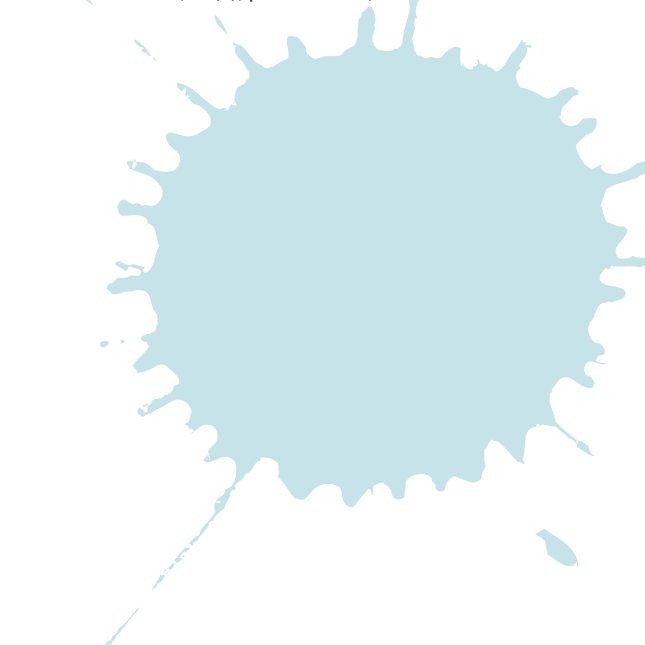
SCHEFFER, P., "De hoofdstad en de havenstad: een verhaal van twee immigratiesteden" in *De staat van integratie. Rotterdam Amsterdam*, Rotterdam, Gemeente Rotterdam, p. 35-59.

SCHROOTEN, M., GELDOF, D. en WITHAECKX, S., "Transmigration and urban social work: towards a research agenda" in *European Journal of Social Work*, DOI: 10.1080/13691457.2014.1001725, 2015.

SEVERIENS, S., "Professionele capaciteit in de superdiverse school", Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar 'Onderwijskunde, in het bijzonder het ontwerpen van onderwijs voor kwetsbare jongeren' aan de Universiteit van Amsterdam op donderdag 20 maart 2014, Amsterdam, Vossiuspers UvA, 2014, www.oratiereeks.nl/upload/pdf/PDF-2011weboratie_Severiens.pdf.

VAN ROBAEYS, B., *Verbinden vanuit diversiteit. Krachtgericht werken in een context van armoede en culturele diversiteit*, Leuven, Lannoocampus, 2014.

VERTOVEC, S., "Superdiversity and its implications", *Ethnic and Racial Studies*, 29(6), p. 1024-1054, 2007.

17 B. VAN ROBAEYS, *Verbinden vanuit diversiteit. Krachtgericht werken in een context van armoede en culturele diversiteit*, Leuven, Lannoocampus, 2014, p. 11, 34 en 54-82.